КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.417(477)

О. В. Прієшкіна, канд. юрид. наук, доц.

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра конституційного права та правосуддя,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ: ДОСВІД КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглядаються теоретичні концепції становлення та розвитку економічних основ конституційного ладу України; досліджуються різні форми власності українського народу; аналізуються проблеми та перспективи конституційно закріпленого принципу непорушності права приватної власності. Аналіз зроблено на матеріалах чинного національного законодавства.

Ключові слова: Конституція України, конституційний лад, економічна система, власність, право власності.

У розбудові нашої держави одним із пріоритетних завдань є побудова ефективної системи управління на загальнонаціональному і на місцевому рівні [1-2]. Дослідження різних аспектів управлінської діяльності (в тому числі й економічних основ конституційного ладу як однієї з ключових) є безперечно актуальними.

Мета і актуальність вивчення та аналізу функціонування економічних основ конституційного ладу обумовлена складними і суперечливими процесами становлення державності в Україні, становлення громадянського суспільства й утвердження інституту місцевого самоврядування як необхідного елемента демократичної організації державного та суспільного життя.

У зв'язку з цим особливе значення має аналіз, напрацювання теоретичних основ становлення, розвитку та легалізації економічних основ конституційного ладу в Україні, що мають стати вихідним не тільки для окремих галузевих правових досліджень, а й для науково-практичних розробок, що знайдуть своє втілення на рівні нормативно-правової регламентації.

Після проголошення 24 серпня 1991 року незалежності України створені умови для радикальних демократичних перетворень у нашому суспільстві і державі. Відбулись кардинальні зміни у державному механізмі: з'явилися нові демократичні інститути, властиві демократичній, соціально-правовій державі, зокрема, інститути Президента, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, конституційної юрисдикції та інші; відійшли у небуття органи, властиві радянській адміністративно-командній системі (однопартійність, цензура). У суспільстві почала складатись реальна багатопартійність, місцеве самоврядування, демократична виборча система тощо. Відбулися зміни й у правовій системі України. За останні роки прийнято ряд нових нормативно-правових актів, почали з'являтися невластиві колишній радянській системі нові законодавчі та підзаконні акти: конституційні договори, статути територіальних громад, рішення всеукраїнського та місцевих референдумів тощо.

© О. В. Прієшкіна, 2005

Крім того, поряд із змінами в організації держави та суспільства і завдяки їм відбуваються зміни в економічній системі конституційного ладу України, оскільки питання економічного устрою є одними із головних у конституційному регулюванні, а економіка, будучи базисом суспільства, визначає насамперед тенденції розвитку його політичних та інших інститутів.

Відомо, що основним системотворчим елементом суспільного ладу є економічна система суспільства, яка вважається сукупністю основних форм власності і економічної (господарської) діяльності.

Варто відзначити, що тривалий час основними формами власності вважались державна (загальнонародна), колгоспно-кооперативна, а також власність профспілкових та інших громадських організацій. Звідси випливає, що власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної була основою економічної системи колишнього СРСР і Української РСР, а вся особиста власність вважалась, як це не парадоксально, похідною від основних форм власності, тобто другорядною формою власності. Крім того, слід зазначити, що господарська діяльність мала головним чином суспільний характер, а вищою метою суспільного виробництва формально вважалось найбільш повне задоволення зростаючих матеріальних і духовних благ людей. Економіка утворювала єдиний народногосподарський комплекс, який охоплював усі ланки суспільного виробництва, розподілу й обліку на території країни, а саме керівництво економікою здійснювалося на основі державних планів соціально-економічного розвитку.

Сучасна економічна система включає (за Конституцією [3]) такі форми власності: власність Українського народу [3,ст. 13], власність держави, комунальна власність і приватна власність [3,ст. 41]. Пріоритетною формою власності в Україні є власність Українського народу, зокрема, в Основному Законі зазначається, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться у межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування у межах, визначених чинною Конституцією [3,ст. 13].

Виняток складає право власності на землю, яка вважається основним національним багатством, і це право, за Основним Законом, набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону [3,ст. 14].

Державна і комунальна власність — зокрема, основні об'єкти права державної та комунальної власності — закріплюються в Конституції переважно опосередковано [3,ст. ст. 41, 92, 136]. На думку Погорілко В. Ф.,[4,26] це дає підставу зробити висновок про втрату державною власністю свого колишнього пріоритетного значення та недопустимість ототожнення загальнонародної власності (власності народу) із державною власністю.

Найбільш повне закріплення і регулювання на конституційному рівні вперше одержала така форма власності, як приватна, що зрівняна за своїм статусом з іншими формами власності, знято практично всі обмеження, які мали місце щодо її попередниці — особистої власності. За новою Конституцією, кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю [3,ст. 41] практично без будь-яких обмежень, причому право приватної власності є непорушним. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності [ст. 41]. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване, як виняток, з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості, звичайно, якщо ці об'єкти набуті в порядку, визначеному законом. Невизначеним залишається лише правовий статус колективної форми власності, зокрема власності політичних партій і громадських організацій тощо.

Проте це не дає підстав залишати дану форму власності поза законом, оскільки, за Конституцією, держава забезпечує захист усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Всі суб'єкти права власності рівні перед законом [3,ст. 13].

Конституція України закріплює принцип економічної багатоманітності [3,ст. 13]. Тим самим вона відходить, насамперед, від принципу економічного монізму, який закріплювався в радянських конституціях як положення про пріоритетну роль державної і колгоспно-кооперативної форми власності.

Якщо в тоталітарній державі відкрито визнавалась перевага державної і колгоспно-кооперативної форм власності, то Конституція України 1996 року спеціально підкреслює рівність усіх суб'єктів права власності. Становить певний інтерес з'ясування самого поняття "власність", що дозволить одержати достовірну інформацію про дійсну роль та значення цього соціально-економічного феномену, його вплив на процеси, що відбуваються в суспільно-політичному житті держави та соціуму. Але для цього спочатку варто звернутися до термінологічної характеристики поняття "власність", визначити його точне значення, роль у становленні та вдосконаленні економічних основ конституційного ладу України, у закріпленні соціальних, правових і економічних основ її діяльності, структуруванні організаційних і організаційно-правових форм реалізації самоврядної влади за допомогою соціально-економічних реформ.

***Радянський енциклопедичний словник* [5,1225], *тлумачачи термін "власність", пояснює не тільки його походження від латинського peculiut — але й зазначає кілька сфер його тлумачення. Зокрема, термін "власність" означає історично визначену суспільну форму присвоєння матеріальних благ, насамперед засобів виробництва*.**

Відомий вислів, що власність є крадіжкою, належить П. — Ж. Прудону. Таке поняття власності не набуло загального визначення і свого часу зазнало обґрунтованої критики. Однак, слід відмітити, що у позиції Прудона була одна дуже цінна деталь, а саме теза: якщо одна особа володіє річчю, то інша особа позбавлена можливості мати її у своїй власності. Звідси виходило, що основою власності є не природа, а суспільні відносини, іншими словами, людина живе, працює і використовує результати своєї праці у тісній взаємодії з іншими людьми. Тобто, як наголошував А. Венедіктов, власність — це суспільно-виробничі відносини між людьми з приводу засобів і продуктів виробництва, у правовому опосередкуванні якого віднаходять своє вираження обидва елементи будь-яких правових відносин: і елемент волі, і елемент інтересу. Саме в сінергетичному поєднанні своєї влади і свого інтересу полягають специфічні відмінності права власності від інших — як речових, так і зобов'язальних прав — на ті ж самі об'єкти [6,36].

Звідси дуже актуальною є проблема власності, яка є основою, фундаментом усієї системи суспільних відносин, а від характеру форм власності, що утвердилася, залежать і форми розподілу, обміну, споживання. Від визначення і правового закріплення видів та форм власності, поняття і змісту права власності безпосередньо залежить становище окремих груп, класів, верств, прошарків у певному суспільстві. Водночас, власність є результатом історичного розвитку, оскільки її форми змінюються зі зміною способів виробництва, впливаючи на побудову самого суспільства [7,48].

Крім того, власність обґрунтовано визначається фундаментальною основою, що забезпечує існування будь-якого суспільства, а право власності, відповідно, займає центральне місце серед інститутів права кожної держави. Слід зауважити, що існують численні теорії, ведуться жваві дискусії стосовно тих чи інших понять, пов'язаних з категоріями "власність" і "право власності".

Так, Шевченко Я. М. зазначає, що правові й економічні відносини власності, хоча й взаємопов'язані, але їх не можна ототожнювати. Форми власності виступають як економічні категорії і не повинні розглядатись як форми права власності, тобто переводитись в категорії юридичні, оскільки право власності однакове для всіх власників. Воно складається із єдиних для них правомочностей, тобто має однаковий зміст [8,201].

Слід відзначити, що цю позицію підтримують і харківські вчені, зокрема І. В. Спасібо-Фатєєва, Ч. Н. Азімов, які також вважають, що форми власності не можуть розглядатися як правові категорії. Адже у Законі України "Про власність" від 7 лютого 1991 року форми власності, що закріплюють приналежність матеріальних благ певним суб'єктам та встановлюють правовий режим відповідного майна, розташовуються послідовно. Саме виходячи із цього, дослідники роблять висновок про те, що форми власності відрізняються не за змістом правомочностей, а за характером об'єктів та їх правовим режимом.

Водночас слід зауважити, хоча Конституція України 1996 року спеціально підкреслює рівність всіх суб'єктів права власності, але Основний Закон істотно посилює правовий статус приватної власності, акцентує увагу на її захисті та гарантованості.

Відомо, що в історії марксизму ліквідація приватної власності на засоби виробництва розглядалася як головний зміст соціалістичної революції, і відповідно до цієї теорії в Російській імперії відразу після революції була ліквідована приватна власність у промисловості, на транспорті, у будівництві, в торгівлі, а подальша колективізація на селі замінила приватну власність селян кооперативно-колгоспною, внаслідок чого утвердилося повне панування так званої соціалістичної, чи суспільної (тобто державної і напівдержавної), власності.

Утвердження права приватної власності як вищої соціальної і моральної цінності, поряд з комплексом інших проблем, потребуватиме копіткої теоретичної і напруженої законодавчої роботи. Українськими юристами і економістами останнім часом немало зроблено для наукового обґрунтування реформ у сфері правовідносин власності.

Не можна не погодитися із актуальним наголосом В. Тація на тому, що "...реальне здійснення демократичної трансформації українського суспільства, його економічних і правових відносин потребує сьогодні якісно нової державної правової політики, де б людина, громадянин розглядалися як основна діюча фігура громадянського суспільства, економічного прогресу, основний суб'єкт приватноправних відносин" [9,17].

Крім того, теорія цивільного права розглядає право приватної власності як одне з невід'ємних прав людини — поряд з правом свободи вибору релігійних і політичних переконань, тобто як ядро загальної системи прав і свобод людини.

Як свідчать останні комплексні і спеціальні дослідження, серед українських правників дедалі більше стає прихильників тези, що саме приватна власність породжує цивілізацію. При цьому цивілізації, заснованій на священному праві непорушності приватної власності, як антипода, протистоять рабство і варварство: варвар, що забезпечує приватну власність (а отже, і цивілізацію загалом), несе із собою хаос і здичавіння; рабство ж виступає в особі східних імперій і деспотії, що ґрунтувалися на запереченні приватної власності і поневоленні всіх і кожного державою. Утвердження права приватної власності дає змогу цивілізації перемагати в історичній боротьбі, тоді як відмова від цього права прирікає суспільство на убогість і тоталітаризм, а, отже, і на неминучу близьку загибель, чи на болісну суспільну трансформацію.

Дійсно, практичне становлення конституційно закріпленого в Україні принципу непорушності права приватної власності потребує формування нової правосвідомості суспільства і утвердження права як непорушного і загального регулятора суспільних відносин.

Як показує історичний досвід, теоретична і практична робота, орієнтована на утвердження в суспільній свідомості примату приватної власності, повинна формуватися з урахуванням, специфіки різних вікових, етнічних, соціально-професійних груп населення, оскільки кожна з таких груп потребує вироблення спеціальної, адресованої персонально до неї стратегії, що враховує її особливості, значення в суспільстві і перспективи.

На нашу думку безумовно корисними стали б і нові дослідження правників та економістів, які висвітлюють місце приватної власності у світовій історії, підтверджуючи тезу про те, що саме приватна власність породжує цивілізацію, культуру, маючи на увазі встановлення стійкого зв'язку приватної власності з ідеями позитивного розвитку, економічного добробуту тощо.

Таким чином, утвердження і неухильне додержання правових норм, якими врегульовуються відносини власності, є тим фундаментом, від стану якого залежить міцність усіх інших елементів ринкової економіки, про неухильні наміри побудови якої постійно лунають голоси з усіх поверхів владних структур. І поки, відповідно, в Україні в законодавчому порядку не буде затверджено і захищено ринкову систему приватної власності, доти вона постійно зіштовхуватиметься з великими чи навіть нездоланними труднощами у створенні нормально функціонуючої ринкової економіки.

Проте, цей процес потребує подальшого глибокого дослідження і залежить від поступового удосконалення та чіткої систематизації всього чинного національного законодавства.

Література

1. Концепція адміністративної реформи в Україні. — К.: Державна комісія з проведення в Україні адміністративної реформи, 1998. — 62 с.

2. Концепція національної програми муніципальної реформи в Україні // Місцеве самоврядування. — 1997. — № 5-6.

3. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — МЗО. — Ст. 141.

4. Погорілко В. Ф. Основи конституційного ладу України. — Київ, 1997. — С. 26-28.

5. Советский энциклопедический словарь. — М.: Сов. энцикл., 1982. — С. 1225.

6. Венедиктов А. В. Государственная социалистическая собственность. — М.; Л., 1948. — С. 36-37.

7. Гальчинський А. Історизм відносин власності: методологічні аспекти аналізу // Економіка України. — 1993. — № 9. — С. 48-49.

8. Цивільне право України. Частина перша // За ред. Ч. Н. Азімова, С. Н. Приступи, В. М. Ігнатенка. — Харків: Право, 2000. — С. 201-203.

9. Тацій В. Я. Утвердження і забезпечення прав та свобод людини — головний конституційний обов'язок демократичної, правової, соціальної держави // Вісник Академії правових наук України. — 2000. — № 4 (23). — С. 17-19.

О. В. Приешкина

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра конституционного права и правосудия,
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОНСТИТУЦИОННОГО СТРОЯ УКРАИНЫ: ОПЫТ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

РЕЗЮМЕ

Автор приходит к выводу, что в нашей стране есть все возможности для создания собственной модели развития экономической системы в переходный период развития общества и государства. Главной задачей общества является становление такой политической системы, которая во взаимодействии с экономической системой сформирует конституционный строй Украины, способный выйти из затянувшегося экономического кризиса.

Ключевые слова: Конституция Украины, конституционный строй, экономическая система, собственность, право собственности.